

ӘОЖ 801.313:809.434.2=943.42; МҒТАР 16.01.00

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

Б. ӘБДУӘЛИҰЛЫ

*филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университетінің профессоры
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1481-8850>*

ОРОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЛИНГВО-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Жер бедері алуан түрлі болып келеді. Әр аймақтардағы ерекшеліктеріне қарай географиялық нысандарға түрлі атаулар беріледі. Әрбір халық тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының негізінде, өзі мекендеп отырған жерлерге, табиғи сипатына қарай түрліше атаулар береді. Мақалада жер бетін мекендеуші барша халықтарға ортақ дәстүрлер ескеріле отырып, соның ішінде қазақ этносының атау беру принциптеріндегі адам – жер – атау үштігінің өзара байланысына лингво-географиялық тұрғыдан талдаулар жасалады. Географиялық атауларға қазіргі ғылымда «жердің тілі» деген баға беріліп жүр. Ол өз ішінде жалпылауыш және жалқылауыш атаулар болып екіге бөлінеді. Жалпылауыш атауларға халықтық терминдер, жалқылауыш атауларға топонимдер жатады, біріншісі сипаттауыштық мәнге ие болса, екіншісі даралау, яғни басқа нысандардан жекелеп көрсету қызметін атқарады. Екеуі өзара тығыз байланысты, бірінен-екіншісі туындап отыратындықтан, көп жағдайда жалғаспалылық сипатқа да ие болып келеді. Бұл тіл дамуының эволюциялық динамикасы болып табылады.

Қазіргі ғылымдағы өзектілігімен назар аударып отырған «пәнаралық байланыс», «кешенділік» ұғымдарының негізінде дайындалған бұл мақалада, сонымен қатар орографиялық терминдердің даму заңдылықтары да қарастырылады. Даму барысы терминологиялық, көркем тіл элементі ретінде және топонимиялық даму бағыттары болып үшке бөлінеді. Бір сөздің бойына жинақталған бейнелі мағына, терминдік мағына, топонимдік мағына осы үш бағыттың айқын көрінісі. Уақыт өткен сайын бір-бірінен дербестеніп, әрқайсысы өз алдына жеке салаға айнала беретіні шындық. Зерттеу ғасырлар бойы халықтың тілінде қалыптасқан орографиялық терминдердің лексикалық жүйесін айқындай отырып, сапалық дәрежесін теориялық және қолданбалық тұрғыдан сипаттауға арналған.

Кілт сөздер: географиялық термин, микрожүйе, орография, детерминатив, термин-индикатор, апеллятив, номен, номенклатура.

В. Abdualiuly

*Doctor of Philological Sciences, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru*

Linguistic and Geographical Dynamics of Orographic Terms

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Әбдуәлиұлы Б. Орографиялық терминдердің лингво-географиялық динамикасы // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 26–38.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

*Cite us correctly:

Abdualiuly B. Orografiialyq terminderdin lingvo-geografiialyq dinamikasy [Linguistic and Geographical Dynamics of Orographic Terms] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 26–38.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.732>

Abstract. The terrain is diverse. Depending on the features in different regions, geographical objects are assigned different names. Each nation, based on its life and worldview, depending on nature, gives different names to the places in which it lives. The article will provide a linguistic and geographical analysis of the relationship of the triad man – earth – name, taking into account the traditions common to all peoples inhabiting the Earth, including the principles of naming the Kazakh ethnic group. Geographical names in modern science are evaluated as the “language of the earth”. It is divided into generalizing and individualizing names. The generalizing names include folk terms, the individualizing names are toponyms, the first have a descriptive meaning, the second are individualizing, i.e. they perform the function of personification from other forms. Since they are closely related to each other, they originate from each other, in most cases they are of a long nature. This is the evolutionary dynamics of language development.

In this article, prepared on the basis of the concepts of “interdisciplinary connection”, “complexity”, which attract attention by their relevance in modern science, the regularities of the development of orographic terms are also considered. The course of development is divided into terminological, as an element of an artistic language, and toponymic directions of development. The figurative meaning, the term meaning, the toponymic meaning are a vivid manifestation of these three directions in one word. The truth is that over time, becoming more and more autonomous from each other, each in its own way turns into a separate sphere. The research is devoted to the theoretical and applied description of the degree of quality with the definition of the lexical system of orographic terms that have developed in the language of the people for centuries.

Keywords: geographical term, microsystem, orography, determinative, indicator term, appellative, nomen, nomenclature.

Б. Абдуалиулы

доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: bekzhan_A7@mail.ru

Лингво-географическая динамика орографических терминов

Аннотация. Рельеф разнообразен. В зависимости от особенностей в разных регионах географическим объектам присваиваются различные названия. Каждый народ, исходя из своей жизни и мировоззрения, в зависимости от природы, дает различные названия местам, в которых он живет. В статье будет проведен лингво-географический анализ взаимосвязи триады человек – земля – имя с учетом традиций, общих для всех народов, населяющих Землю, в том числе в принципах наименования казахского этноса. Географические названия в современной науке оцениваются как «язык земли». Он подразделяется на обобщающие и индивидуализирующие имена. К обобщающим именам относятся народные термины, к индивидуализирующим именам – топонимы, первые имеют описательное значение, вторые – индивидуализирующие, т.е. выполняют функцию персонификации от других форм. Поскольку они тесно связаны между собой, происходят друг от друга, то в большинстве случаев они носят продолжительный характер. Это эволюционная динамика развития языка.

В этой статье, подготовленной на основе понятий «междисциплинарная связь», «комплексность», которые привлекают внимание своей актуальностью в современной науке, рассматриваются также закономерности развития орографических терминов. Ход развития подразделяется на терминологический, как элемент художественного языка и топонимический направления развития. Образное значение, терминовое значение, топонимическое значение являются ярким проявлением этих трех направлений в одном слове. Правда в том, что с течением времени, становясь все более автономными друг от друга, каждый по-своему превращается в отдельную сферу. Исследование посвящено

теоретическому и прикладному описанию степени качества с определением лексической системы орографических терминов, сложившихся в языке народа на протяжении веков.

Ключевые слова: географический термин, микросистема, орография, детерминатив, термин-индикатор, апеллятив, номен, номенклатура.

Кіріспе

Халықтың топонимиялық атау беру дәстүрі мен ландшафтылық кеңістікті тілдік таңбалау мәселелері өзара тығыз байланысты. Кеңістіктің табиғи сипатын ескере отырып, ерекшеліктеріне қарай атау беру халықтың географиялық нысанға қатынасы мен көзқарасы негізінде жүзеге асады. Тілдік тәжірибе бірінші кезекте сипаттауыштық атаулардың пайда болып, қолданыла келе апеллятивтерге айналатынын көрсетіп отыр. Жер беті нысандары алуан түрлі болып келеді: су нысандары – оның ағысы, түсі, дәмі, көлемі, өзге нысандарға қатыстылығы; жердің бедері – ой-шұқыр, биіктік, тегістік немесе аралық нысандардың сипаты; осы аймақта өсетін өсімдіктер мен жануарлар әлемі, нысаның түсі, орналасқан жері т.б. барлығы сол нысандарға берілген жалпы және жалқы атаулардың мазмұнынан көрініс береді. Бүгінге дейінгі зерттеулерде «топонимика лингвистика мен география салаларының қайсысына тән?» дейтін сұрақ бірінші кезекке қойылды да, әр сала өзіне қарай бейімдеуге бейіл танытып келді. Алайда көп жылдан бергі ізденістер нәтижесі топонимдердің ғылымдар тоғысындағы, пәнаралық сала екенін айғақтады, сондықтан қазіргі бағыт тұтастыққа қарай ойысып, кешенді зерттеу мәселесі күн тәртібіне шығып отыр. Мақалада халықтық географиялық терминдердің пайда болуы мен даму бағыттары көрсетілді, алайда олардың әрқайсысы жеке зерттеу нысаны ретінде үлкен кеңістікті қамтиды. Сондықтан негізгі мақсат – бастау көздері мен негізгі бағыттарын айқындау болып табылады.

Географиялық нысан атауларының пайда болуы және қазіргі тілдік сұраныстар мен талаптарға сай олардың даму үдерістері осы мақаланың мазмұнын құрайды. Бұл орайда атау беруші халықтың тұрмысы мен дәстүрінің ерекшеліктері негізінде қалыптасқан нысанға деген көзқарасы маңызды рөл атқарады. Қазақ тілінің мысалы бойынша алғанда, алып дала төсінде көшпелі тұрмыс кешкен халықтың географиялық нысанға берген атаулары төл дүниетанымның негізінде пайда болып, бағдар айқындау мақсатында жұмсала келе қалыптасқан. Қандай да бір халықтың қазіргі ұғым-түсініктеріндегі ерекшеліктер туралы тереңірек білу үшін, оның өткеніне үңілудің маңызы зор. Қазіргі зерттеулерде топонимиялық атаулардың қалыптасуындағы адам мен табиғат байланысының өзіндік орны жөнінде айтылып жүр [1], алайда бұл зерттеулердегі секілді жалпы тілдік мәселелермен қатар, мәдени, шаруашылық, тұрмыстық т.б. дәстүрлеріне байланысты жеке халықтар тіліндегі атау беру принциптерінің өзгелерге ұқсамайтын жақтары жиі кездеседі. Тілдің бүгінге дейін қалыптасқан біртұтас болмысындағы бұл ерекшеліктерді мынандай үш түрлі бағытта қарастыруға болады: *біріншіден*, халықтың табиғаттану әлемі мен атау беру принциптерінің өзара байланысы; *екіншіден*, бүгінгі ғылымда географиялық нысандар атауларына қатысты терминдерді қолдану мәселелері; *үшіншіден*, қазақ тіліндегі орографиялық терминдердің даму бағыттары. Қазақ тіліндегі географиялық нысан атауларының қалыптасу негіздері мен даму сатыларын осы үш бағыттың тоғысқан тұсынан іздеу, мәселенің шешімін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері. Топонимика – тіл, тарих, география ғылымдарының тоғысындағы сала. Сондықтан олардың қай-қайсысының да ішкі мазмұны мен жүйесін айқындау үшін өзара байланыста қарастырудың маңызы зор. Мұндайда біріншіден, *кешенді зерттеу әдістерін* негізге ала отырып, лингвистикалық сипатына басымдық беріледі. Мысалы, географиялық нысанның түрлеріне, сипатына және олардың халықтың этнографиялық дәстүрімен байланысына назар аудару, осы үшеуінің бірлігі негізінде пайда болған

атаулардың бойындағы терминдену, көркем тіл элементіне айналу, топонимдену үдерістерінің барысын зерделеу осы кешенділіктің көрінісі болып табылады. Ал атаулардың даму үдерісіне жасалған талдаулар лингвистикалық ерекшелігін айқындайды. Екіншіден, *жинақтау, жүйелеу әдістері*. Қазақ тіліндегі орографиялық терминдерді жинақтау және географиялық сипатын айқындай отырып оларды семантикалық классификациялау – аса маңызды мәселе. Халықтың атау беру принциптері негізінен географиялық нысан, атау және мазмұн үштігінің бірлігінен тұрады. Жинақтау мен жүйелеу арқылы орографиялық терминдер биіктік, аралық, ой-шұңқыр атаулары секілді үш түрлі семантикалық топқа жіктелді. Үшіншіден, *талдау, сипаттау* әдістері негізге алынды. Халықтық географиялық терминдердің топонимжасамдық үлгілері лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Тілдік даму үдерістердің осы ерекшеліктері лингвистикалық тұрғыдан талдаулар жасауды талап етеді.

Талдау мен нәтижелер

Халықтың табиғаттану әлемі мен атау беру принциптері жөнінде. Қазақ даласының жер бедері географиялық сипаты жағынан алуан түрлі болып келеді, жазылып жатқан алып кеңістіктегі бел-белестер, шоқы, қырат, тау, шың, сай-сала, т.б. әрқайсысы осы даланы мекендеп жатқан адам баласының көз алдында түрлі сипатымен кескінделіп, ой әлемінде орнықты. Дала табиғатын көшпелілер көзімен танудың өзгелерге ұқсамайтын басты ерекшелігі – олардың бір орында отырып қалмай, үнемі қозғалыста болатындығынан, яғни өз мемлекетінің аумағында адамдар жеке-жеке емес, ауылымен немесе бүкіл тайпасымен үнемі көшіп жүргендіктен, жер бедерінің әрбір қыртысы назардан тыс қалмады және нысанға берілген атаулар бірден ортақ қолданысқа түсіп, тілде тез арада нормалануына жол ашылып отырған. Бұл ерекшелікті макро және микротопоним ұғымымен түсіндіруге болады. Мысалы, Сарыарқа (ұлы дала), Алтай (Алтын тау), Жетісу (жеті өзен ағатын аймақ), Атырау (сумен қоршалған алқап; арал) т.б. секілді топонимдер, географиялық нысанның сипатына қарай, мемлекет аумағының үлкен бір бөліктеріне берілген атаулар – оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс, орталық бөлігі осылай аталады (орталық пен солтүстік бір атаумен Сарыарқа аталған). Бұл тұрғыдан топонимдерді мемлекеттік құрылымды реттеуші құрал ретінде де бағалауға болады.

Қазіргі топонимдік зерттеулердің кешенділігі үшін әр елді мекеннің айналасындағы атаулардың микрожүйесін зерттеу қажеттілігі туралы айтылып жүр [2, 22–28-бб.]. Бұлардың көпшілігі көнеден келе жатқан халықтың атау беру дәстүрінің негізінде қалыптасқан сол микрожүйенің элементтері. Макрокеңістік аясында қарастырғанда, көшу жолдарын айқындау, кең әрі жазық далада адаспай бағдар түзеу, су көздері бар жерлермен жүру географиялық нысандарға тіл біткен кезде ғана мүмкін болмақ. Осылайша ілгеріде аталған макротопонимдермен қатар, *суат, төбе, шоқы, өзек, сай, тау, көл, бұлақ, су, қайнар, саз, сай, қара (жел ұшырып, қар тоқтамайтын жер), тау, асу, шыңырау, құдық*, т.б. секілді шағын нысандар тұрмыстық сұраныстарға байланысты жеке атаулармен аталып отырды, яғни олардың көпшілігі сөзжасамдық тәсіл арқылы микротопонимдерге айналды. Шауашылығының қамымен көшіп жүрген халық аяқ жетер жердің барлығына, тіпті көз жетер жердегі нысандарға да өзінің ерекшелігіне қарай атаулар берген. Белгілі бір шағын аймақтағы географиялық нысанның тілдік санадағы кескіні мен мағынасы айқындалып, оларға берілген атаулар жалпыхалықтық қолданысқа енгеннен кейін ұлы кеңістікте бағдар түзеу мен дала табиғаты туралы түрлі ақпараттар беру қызметіне ие болды. Жылдың төрт мезгілінде жазда жайлауға, күзде күзекке, қыста қыстауға, көктемде көктеуге көшіп жүретін халықтың көз алдында өзі мекендейтін территорияның бейнесі айқын суретімен кескінделді және осы танымдық әлемінің бейнесі тілде атаулар арқылы көрініс берді. Аумақтың *биосфералық жағдайы* зоотопонимдер: *Айғыржал, Қойсуат, Қойтөбе, Қоянтөбе, Түлкішоқы, Бұғылыөзек, Бұғылысай, Жыландытау, Шортаншоқы*, т.б. (осы жануарлар көп

мекендейтін жер); фитотопонимдер: Тобылғысай, Қайыңсай, Теректау, Қоғалыкөл, Қоңырөлең (осы өсімдіктер жиі өсетін жер), т.б.; *гидросфералық жағдайы*: Мыңбұлақ (бұлақтары көп жер), Ақсу (ағып жатқан су), Қарасу (бір орында жиналып тұрған су), Көкқайнар (айналасы жасыл болып жататын бұлақ), Қарасаз (қарайып көрінетін сазды жер), Ақсаз (ағарып көрінетін сазды жер), т.б.; *атмосфералық жағдайлары*: Ақборан (боранды жер), Жылысай (қыста суы қатпайтын сай), Суықсай (жаздыгүні де салқын болып тұратын сай), Желдіқара (үнемі жел соғып, қарын ұшырып, жері қарайып жататын асу атауы), Желтау (жел жиі соғатын тау), Борандыасу (боран соғып тұратын асу), т.б. секілді атаулардан көрінеді. Бұған жерасты суларын пайдалану шаруашылығына байланысты қалыптасқан Шынырау, Қосқұдық, Жаңғызқұдық, Алтықұдық, т.б. секілді топонимдер *ноосфералық* жағдайы туралы ақпараттар береді. Табиғат пен танымдық кеңістіктің картинасы тілде осы секілді топонимдер мен географиялық нысан атауларының пайда болуына ықпал етті.

Географиялық нысандарға қатысты терминдерді қолдану мәселелері. Қазіргі кезде халықтың мәдениеті мен дүниетанымының, соның ішінде табиғаттану әлемінің аясында қалыптасқан халықтық терминдердің даму эволюциясы арнайы зерттеулерді талап етеді. Ғылым мен экономика және тілдік-мәдени қатынастар дами келе халық өмірінің түрлі салаларға жіктелуіне байланысты, жер қыртысын сипаттау мағынасындағы лексикалық кешеннің элементтері әр салаға бейімделіп, жаңа заман талаптарына сәйкес қызметтерге ие болып отыр. Соның ішінде терминологиялық мәселелері бойынша туындайтын сұрақтар географиялық әрі филологиялық тұрғыдан жауабын күтетіні рас.

Қазақ ономастикасының көп жылдардан бергі зерттеулері барсында географиялық нысан атаулары әр қырынан қарастырылды, арнайы сөздіктер шығарылып, әр атаудың түсінігі берілді, этимологиялық табиғатына талдаулар жасалды. Ол еңбектердің қатарында Э.М. Мурзаевтың [3], А. Әбдірахмановтың [4], Т. Жанұзақовтың [5], Е. Қойшыбаевтың [6], Ғ. Қоңқашбаевтың [7] және т.б. алдыңғы буын ғалымдардың сөздіктері мен ғылыми зерттеулері бар. Осы және басқа да алда тоқталатын біршама еңбектердің жарық көріп отырғанына қарамай, әр кезеңде пайда болып, қалыптасып жататын ұғымдар мен түсініктерге байланысты туындайтын жаңа атауларға сұраныс пен оны қамтамасыз ету мәселелері және тіл қызметінің жаңа сапалық дәрежесі алдымызға тың міндеттер жүктейді. Географиялық нысанға қатысты халықтық терминдердің жиынтық атауы ретінде қолданылып жүрген қазіргі *терминдерді біріздендіру* және *халықтық терминдердің әр салаға жіктелуі* мен қызмет ерекшеліктеріне пәнаралық зерттеулер тұрғысынан арнайы талдаулар жасап отыру осы міндеттердің қатарына кіреді.

Терминдерді біріздендіру қазіргі қазақ тіліндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені ғалымдар арасында «халықаралық терминдерді түпнұсқасында қолдану» және «аударып қолдану» секілді пікір қайшылықтары бар. Терминдерді аудару кезінде де авторлар арасында ортақ келісімнің болмауынан баламалы терминдер пайда болып отыр. Осы себептен мақалада сөз болғалы отырған географиялық нысан атаулары түрліше аталып жүр. «Географиялық нысан атаулары» ұғымының өзі бірде «халықтық терминдер», енді бірде «географиялық терминдер» деп аталады. Алғашқысы халық тілінде ертеден келе жатқандықтан солай аталса, географиялық термин ғылым саласының қалыптасуы барысында пайда болған. Ал қазақ тілінде тікелей топонимжасамға қатысатын осы дәстүрлі халықтық терминдерді ономаст ғалымдар арасында түрліше атау бар. Бұл жөнінде Ұ. Ержанова «Географиялық терминдер топонимжасауда актив қызмет атқарып, түрлі позицияларда келе береді. Топоним жасаудағы осындай жан-жақты қызметіне орай ол терминдер топонимикада әртүрлі атауларға ие болып жүр. Оларды *ұлттық географиялық терминдер, детерминативтер, термин-индикаторлар, топонимикалық форманттар*, я болмаса *күрделі сөздің компоненттері*», – деп те атау дағдысы қалыптасқанын айтады [8, 80-б.]. Осыған ұқсас пікірге Б. Бияров та тоқталып, «Географиялық термин» ұғымы тіліміздегі *жалпы есім*,

апеллятив, номен, номенклатура, топонимикалық термин ұғымдарымен барабар қолданыла береді», - деген пікір айтады [9, 56-б.]. Ал Қ. Сапаров «батпақ, боз, дала, жазық жер, қақ, қайраң, құм, мойнақ, саз, сор» және басқаларды жер беті жамылғысын сипаттайтын «орографиялық термин» қатарына жатқызады [10, 58-б.]. Ғалымдардың термин қолданысындағы әртүрліліктен екі мәселені көріп отырмыз: біріншіден, бірізділікке деген сұраныс, екіншіден, бірізділікке келу қажеттілігінің тек қазақ тілінде ғана емес, халықаралық кеңістікте де өзекті қалпында қалып отыруы, бұл ғылым тілі үшін аса маңызды. Географиялық нысан түрлерінің жиынтық атауы ретінде қолданылып жүрген бұл терминдердің әрқайсысы жекелей алғанда түрлі мағыналарға ие, сондықтан терминге айналу уәждері де әртүрлі. Мысалы, «*термин-индикаторлар, күрделі сөздің компоненттері*» деп атауда географиялық мағына жоқ, тек сөздің құрылымын лингвистикалық сипаттау ғана бар. Сол секілді «*ұлттық географиялық терминдер*» белгілі бір тілдің аясымен ғана шектелсе, «*детерминативтер*» географиялық емес терминдерді де қамтиды, сондықтан мағынасында нақтылықтан гөрі, жалпылық басым. Терминдердің тілде қалыптасуы көп жағдайда ғылыми зерттеулердің тереңдеп, ғылыми ұғым-түсініктердің айқындалуымен бірге жүзеге асатын құбылыс, сондықтан, осындай даулы жағдайларда бұл үдерістің аяқталуы белгілі бір уақыттың өтуін талап етеді. Осы мәселені ескере отырып, бұл терминдердің сапасына баға бергеннен гөрі, сөз болып отырған тақырыпқа сәйкес біріне тоқталуды жөн көреміз, бұл өз кезегінде топонимиялық ұғымдардың айқындалуына да үлес қосады деп ойлаймыз.

Географиялық нысандар мен оларға атау беру принциптерінің қазақ тіліне тән үлгілері терминдер мағынасын айқындауда өз заңдылықтарын басшылыққа алуды талап етеді. «Географиялық нысан атаулары» ұғымында жалпылауыштық әрі жинақтауыштық мағынасы бар, себебі ілгеріде аталған терминдердің барлығын жалпылай осы атаумен атауға болады, сол секілді ол терминдердің барлығын өзінің аясына жинақтайды. Мақалада сөз болып отырған «жер бедері» ұғымына ілгеріде аталғандардың ішінде «орографиялық термин» көбірек сәйкес келеді. Н.В. Подольская өзінің ономастикалық сөздігінде Э.М. Мурзаевтың пікірін негізге ала отырып, «Ороним» терминіне кез келген географиялық нысан элементтерінің, яғни орографиялық нысанның жалқы атауы жататынын айтады [11, 99–100-бб.]. *Оронимнің* түбірі грек тілінен алынған «oros» – тау, қырат, шың атаулары, демек мақалада сөз болып отырған жер бедері атауына «орографиялық термин» сәйкес келеді. Қазіргі ғылымда да «орографияның» жер бедері формасын сипаттаумен айналысатын геоморфология мен физикалық географияның бөлімі екені жөнінде айтылады» [12]. Халықаралық кеңістіктегі ортақ мәселелермен қатар терминжасау мен ұғым-түсініктерді айқындауда әр тілдің жеке өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазақ тілінде «орографиялық терминдер» аясына топтасатын лексика негізінен ұлттық тілдің байырғы төл элементтері. Мемлекет аумағындағы географиялық нысандарға қатысты орографиялық терминдер «жер бедері атаулары» және «жер қыртысы атаулары» деп екі топқа бөлінеді. «Жер бедері» деген атауда «релеф» терминімен салыстыруға болады, яғни жер бетінің горизонтальды және вертикальды формалары, ойлы-шұңқырлы, тегістік, биіктік секілді бедерлері туралы мағына бар, мысалы: *сай, жыра, жота, жар, шың, шатқал, аңғар, шұңқыр, бөктер, жота, төбе*, т.б. Ал «жер қыртысы» атаулары десек, жердің беткі қабаты туралы айтылады. Мұндай атауларға *тастақ* (тасы көп жер), *саз* (сазды жер), *құм* (құмды алқап), *тақыр* (өсімдігі аз тақыр жер), *жоса* (суға езіп бояу жасайтын қызыл-сары түсті топырақ), *топырақ* (*жердің беткі қабаты, топырақ*), *балқаш* (батпақты, сулы, тартпажер), *копа* (қалың қамыс өскен сулы, батпақты жер), т.б. *географиялық терминдерді жатқызуға болады және осы терминдерден жасалған Ақтопырақ, Сарытопырақ топонимдері бар. Дәстүрлі топонимжасамдық үлгілер бойынша жасалған Сарыөзек, Қызылжар топонимдерінің құрамындағы өзек, жар* компоненттері географиялық нысанның бедерін білдірсе, *сары, қызыл* сөздері топырақтың түсін білдіреді, яғни жердің беткі қабаты туралы ақпарат беріп тұр.

Халықаралық кеңістікте қолданылып жүрген терминдердің ішкі мағынасы жергілікті аймақтардың табиғаты мен жеке тілдердегі атау беру принциптеріне үнемі сәйкес келе бермейді және бұл терминдердің мағынасында барлық жердегі географиялық нысандардың сипаты қамтулы мүмкін емес, ол әр тілдің жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктердің көрсеткіші. Ғылым саласы дамып, тіл қызметінің нақтылығына деген сұраныс пен талап артқан сайын, ұғымдар айқындалып, өз ішінде жіктелу үдерісі де тереңдей береді.

Қазақ тіліндегі орографиялық терминдердің даму бағыттары. Байырғы қазақ қоғамындағы географиялық терминдердің көпшілігі қазіргі кезде зерттеліп, жүйеленіп арнайы тізімдемесі жасалған [13]. Бұл терминдер өзінің байырғы және қазіргі заманға бейім динамикасы арқылы ғылым тілінің қалыптасуы мен дамуына маңызды үлес қосып келеді. Ғылым-білімнің дамуы мен экономикалық қатынастардың жаңаруына байланысты олар тілдік табиғаты негізінде *географиялық термин, көркем-әдеби лексика және оним* ретінде үш түрлі қызметке ие болды.

Орографиялық терминдер табиғатының ерекшеліктерінде айқындап алуды қажет ететін мәселелер: *біріншісі* – терминдердің филологиялық, географиялық ерекшеліктерін назарға алу, *екіншісі* – терминнің ішкі мәнін жан-жақты тануға байланысты. Дами келе терминдердің бастапқы мағынасы кеңейетін кездері аз емес. Ілгеріде атап өткеніміздей *оронимнің* шығу тарихы «тау» сөзіне қатысты болғанмен, келе-келе жалпы географиялық нысанның атауына айналған.

Енді осыларға жеке тоқталып көрелік. Терминдерді географиялық тұрғыдан тану мен филологиялық тұрғыдан танудың өзара байланысы мен ерекшеліктері бар. Мысалы, қыр, қырат, белес, асу, шың, күз, бел, т.б. көркем шығармалар тілінде кейде көріктеуіш құрал қызметін атқарса, географияда – оронимиялық термин, сонымен қатар географиялық нысан атаулары дами келе топонимдерге де айналады. Қалыптасып отырған бұл жағдай тілдің даму үдерісіндегі үш түрлі бағытқа сілтейді: *бірінші* – көркем тіл элементі ретінде даму бағыты; *екінші* – орографиялық термин ретінде даму бағыты; *үшінші* – топонимиялық даму бағыты.

Орографиялық терминдердің көркем тіл элементі ретінде даму бағыты. Көркем әдебиеттерде географиялық нысан атауларының бейнелі мағынада қолданылуы жиі кездеседі. Олардың жаңаша бір ойларды жеткізу мүмкіндігінің ашылуы да осы еркіндігінде. Еркіндігінің бір көрінісі бірінің орнына бірінің қолданылуынан да байқалады. Лингвистикалық түсіндірме бойынша да орографиялық терминдердің көпшілігі өзара синонимдес болып келеді, сонымен қатар Жетісу, Алтай, т.б. секілді еліміздің таулы өңірлеріндегі тау мен далалы аймақтардағы осы атаумен аталатын нысандардың өлшемінде айырмашылықтар бар. Далалы аймақтарда биік жотаны немесе шоқыларды да тау деп атау кездеседі. Сол секілді түсіндірме сөздікте де оронимнің бірін түсіндіруде екіншісі қолданылады. Мысалы, «**Жота** – Биіктігі әртүрлі келген (үлкен, кіші, аласа) *қыр, қырат*. Құлағы әжесінде, екі көзі сонау алыс көк тау, қатпарлы қалың Шыңғыс *жотасын* қыдырады (М. Әуезов, Танд.)», – делінсе, «**Жал** – ұзына бойы еңсіз келген көлбеу *қырат*, географиялық нысанның бір түрі, қырқа сілемі, *жон-жота*, адыр. Әдетте оқшаулана келіп, берік жыныстардың шықпаларында морфологиялық біртекті қыраттар тізбегін көрсете шоғырланады», дейтін түсінік беріледі (ҚӘТС). Осы түсіндірмеде *жота, қыр, қырат, жал* сөздерінің өзара мағыналық нақты айырмашылығы байқалмайды. Географиялық нысан атаулары ауыз-екі қолданыста, көркем әдебиеттерде көріктеуіш құрал қызметін де атқарады. Мысалы, «Бас имей бұрқасынға, Өтсе де жылдар ағып. Туған жер *қырқасында* қап қойды бұл балалық» (М. Шаханов). «Алыста, Абайлардың *жайлауында*, Жайылып поэзия пырағы жүр» (М. Мақатаев). Көріктеуіш құралы ретіндегі қолданысында нысан мен атау арасындағы байланыс шарттылық мәнге ие болады да, сөздердің жаңаша дамуына жол ашылады, сондықтан олар осы еркіндігімен де маңызды. Көріктеуіш құрал қызметінде жұмсалғанда жалпылауыштық мағынаға ие болады да, жалпы есім қызметінде жұмсалады.

Орографиялық терминдердің ғылыми қолданысқа сәйкес ішкі даму заңдылықтары

Географиялық атаулар алып кеңістікте бағдар беру қызметін атқарады. Алыс жаққа бара жатқан жолаушылардың, керуендер мен көш жолының бағыты географиялық нысандардың түрлері бойынша анықталады. Егер осы аймақтағы жер атауларын білетін адамдар болса, оларға жалқы есім түрінде, білмейтін адамдарға жалпы есім нұсқасында бағдар беріледі. Мысалы, бұл аймақпен таныс емес адам Ақтөбе ауылын іздеп бара жатыр делік, оған мынандай ақпарат беріледі: «Осыдан тура түстік (полуденное расстояние) жер жүрсеңіз алдыңызда көлденең *бел* жатыр, белдің арғы бетінде *сай* бар, ағып жатқан өзеннен сол тұсындағы *өткел* арқылы өтіп, оң жақтағы *дөңге* қарай жүрсеңіз *Ақтөбе* (ауыл) соның арғы бетінде». Жол сілтеп тұрған адамның сөзінде *бел*, *сай*, *өткел*, *дөң*, *өткел* терминдері мен *Ақтөбе* топонимі бағыт айқындаушы нысан ретінде географиялық ақпарат беріп тұр. Күнделікті тұрмыспен тығыз қатынастағы жалпы және жалқы сипаттағы географиялық атаулар қолданыстағы белсенділігі мен маңызды ақпараттық қызметі арқылы сөздік қордан өзіндік орын иеленеді. Осы ақпараттар арқылы олардың лингвистикалық және географиялық ерекшеліктері анықталады.

Сөздердің терминдік қолданысында атау мен нысан арасындағы байланыс сақталады да, олар нақтылана түседі. Терминдерге тән тұрақтылықтың сақталуы үшін әр топтағы нысандар дербес мағынаға ие, бір-бірімен синонимдес болмауы тиіс, есесіне өздерінің ерекшеліктері бойынша жеке-жеке топтастырылады. Мысалы, көркем әдебиет тіліндегідей құз бен шын, жар мен жартас, бел мен белес, дөң мен төбе, т.б. бірінің орнына бірі қолданылмайды, керісінше әрқайсысымен аталатын нысандардың түрлері мен белгілері анық болады. Салалық термин ретінде қалыптасудың келесі түрі – халықтық терминдер мен олардың ғылым тілінің элементтеріне айналу үдерісінің кейбір сатылары қазіргі тілдің даму заңдылықтарынан көрінеді. Мысалы, Қазығұрт – қазақ тілінде көнеден келе жатқан ороним. Оның этимологиясы туралы әртүрлі пікірлер бар, соның бірі «Нұқ пайғамдардың кемесі тоқтаған тау» деген аңызбен байланысты. Көне дәуірлерде бұл шындығында биіктігі тиісті талаптарға сәйкес тау болған болуы мүмкін, алайда қазіргі ғылыми-географиялық талаптар тұрғысынан тау терминіне қойылатын талаптар мен шарттарға сәйкес келмейтіндігі байқалады. Жалпы халық ұғымында бұндай географиялық нысандар тау ретінде қабылданғанмен, географиялық өлшем бойынша ол – жота, шоқы, т.б. болуы мүмкін. Мысалы, ғылыми кейбір дереккөзде «Қазығұрт тауы – талас Алатауының оңүстік-батыс сілеміндегі аласа келген **жота**», – деп, ал «Аюлы тауы – Ақмола облысы Аршалы ауданындағы **шоқы**, табиғат ескерткіші», – деп көрсетіледі [14]. *Алтынөзен* (Алтын түстес өзен), *Бұрғансай* (бұрылған сай), *Асусай* (асудағы сай) топонимдерінің құрамындағы **өзен**, **сай** географиялық нысанының «су» және «сай» екенін білдіру үшін жалғанған халықтық терминдер, алайда қазіргі географиялық шарттарға сәйкес бұл үш топоним сөздіктерде **шатқал** ретінде көрсетіліп жүр. Осы мысалдардан, ғылыми зерттеулер дамыған сайын жер бедерінің түрлері туралы халықтық таным мен қазіргі географиялық өлшемдердің арасы ашылып, ұғымдар айқындалып, терминдердің қолданысы да жаңаша бағыт алып бара жатқаны байқалады.

Екі салаға ортақ бұл сөздер көркем тіл құрамындағы дамуы барысында бейнелі сипатқа ие болып, өзінің шығу тегінен алшақтай берсе, география ғылымының терминологиялық жүйесіндегі белсенділігі артқан сайын бастапқы мағыналық ерекшелігіне жақындап, олардың түрлері мен сипаттарын жаңа талаптарға сай айқындауға өзіндік үлес қоспақ. Сондықтан, ғылым тілінің элементіне айналуы аса маңызды мәселе болып табылады. Ілгеріде атап өткеніміздей, қалалану үдерісі тереңдеген сайын даланың сипатына көшпелілер көзімен қарау, қазақ танымымен танудың да шектеле беретіні белгілі. Мұндайда географиялық нысанның халықтың байырғы танымындағы бейнесі мен атауы географиялық терминдер арқылы ғылым тілінде сақталмақ.

Халқымыз географиялық нысандарды өзара ортақ, ұқсас белгілеріне қарай түрлі топтарға жіктеп, жалпы атаулардың аясына топтастырды және жеке ерекшеліктері бойынша әрқайсысын жалқы атаулармен де атады. Қазіргі ономастика, соның ішінде топонимика ғылымында жалпылауыш атаулармен аталған топтағыларды – *оронимиялық терминдер*, жалқылауыш атаулармен аталғандарды – *топоним* тобына жатқызуға болады.

Оронимиялық терминдерді мағыналық жағынан жүйлегенде үш топқа бөлуге болады, бұл екінші жағынан географиялық нысанның түрлері болып табылады. Олар: 1. Биіктік атаулары; 2. Ой-шұңқыр атаулары; 3. Аралық нысан атаулары.

Биіктік атауларына: *адыр, арал, асу, бел, белес, бет, беткей, жал, жарлауыт, жар, жартаc, жота, мойнақ, қыр, қырат, дала қыраты, қырат-қырат, қыраттың басы, қырқа, құз, құзарт, мұздық, мұзарт, тау, тау жынысы, тау торабы, таулы қырат, таулы үстірт, тепсең, төбе, төбешік, үстірт, шоқы, шың, т.б.* Бұл атаулардың барлығы жер бетінен биік жатқан нысандарды білдіреді. Мағыналық жағынан талдаулар арқылы олардың биіктік дәрежесін де анықтауға болады. Мысалы, Құз, құзарт, мұздық, мұзарт, шың, тау атаулары нысанның өте биік екенін білдірсе, асу, бел, белес, қыр, қырат, шоқы, жота, адыр, жартас орташа биіктікті білдіреді, ал төбешік, төмпешік, жарлауыт секілді атаулар нысанның аласа екенін білдіреді. Әрине олардың әрқайсысының мағыналық ерешеліктері ғылыми айналымға түсіп, белсенділігі артқан сайын айқындала бермек.

Ой-шұңқыр атаулары. Қазақ тіліндегі географиялық нысан атауларының бір бөлігі – ой-шұңқырларды атауға арналған. Ой-шұңқыр сөзі «Тегіс емес, ойлы-қырлы, кедір-бұдырлы жер» деген мағына білдіреді. Географиялық нысанның бір түрін топтастырушы термин ретінде қолданғанда, тілдегі әдеби нормаланған бұл мағынасының аясы аздап өзгеріске түседі, яғни кеңейеді. Өйткені бұл екі сөз белгілі дәрежеде дөңгеленген, өлшемі жағынан да соншалықты терең емес нысанға қаратыла айтылады, ал *шатқал, құдық, апан, үңгір, шыңырау*, т.б. біршама тереңдікке ие нысандар, сондықтан жалпылық сипат беріп, тіркес құрамындағы «шұңқыр» сөзінің тереңдікті білдіру қабілеті де назарға алынды. Терминжасамда ондай мағыналық құбылыстардың болатыны белгілі. Байырғы қолданыста бар, тілге сіңісті атаулардың тез етенеленіп кететінін ескеруіміз керек және бұл сөздің жинақтауыштық қабілеті де назарға алынады. Осы ерекшеліктері арқылы «ой-шұңқыр» оронимиялық термин сипатына ие болады. Жинақтауыш атау ретінде бұл сөз өз аясына *ой, сай, шұңқыр, тереңдік, ұзындық (белгілі дәрежеде)* ұғымдарын топтастырады. Қазақ даласының әр аймағында дәстүрлі жертану ұғымдарымыздың негізінде қалыптасқан ой-шұңқыр атаулары бар. Оларға *арна, әңгек, апан, құрғақ арна, арық, аңғар, бөген, жыра, канал, құдық, ой, ойпат, ойыс, өзек, сай, тармақ, тоған, үңгір, шатқал (шат), шұңқыр, шұңғыма, шыңырау, үңгір, т.б.* жатады. Бұл атаулардың ішінде омонимдік қолданыстар да кездеседі. Мысалы, шыңырау – құдық және терең шұңқыр, кейде биіктіктен төмен қараған кездегі көріністі де шыңырау сөзімен білдіреді (шыңырау құз). Екінші бір түсінік берілуі тиіс су ағатын нысандар, яғни *арық, арна, өзек, сай, тармақ, тоған, канал, құдық* гидронимдермен тығыз байланысты, алайда гидроним емес, географиялық нысанның атауы. Термин ретінде қарастырғанда осы жағы назарға алынуы тиіс. Бұл атаулар ауыл шаруашылық саласында да өзінің белсенділігімен танымал. Ой-шұңқыр атауларының ішінде, қазіргі қолданысымыздағы *арық, бөгет, бөген, канал, құдық, тоған* суландыру жүйесінің тұрмысқа енуімен бірге тілде қалыптасқан, яғни адам қолымен жасалған нысандар қатарына жатады. Осы атаулардың тілдік ерекшелігі мен мағынасы бойынша байырғы лексикалық қорымызда бар сөздер, демек қазақ халқының ұлттық әлемінің аясындағы атаулар жүйесі. Бұл сөздерді өз мағынасына белгілі бір ұғым-түсініктерді жинақтайтын болғандықтан, термин ретінде тануымыз керек.

Аралық нысан атауларына географиялық нысанның мынандай түрлері жатады: *алқап, жайлау, жағалау, жазық, жазықтық, құм, құмды алқап, шығанақ, түбек, бұғаз, т.б.* Бұл атаулардың мағынасы биіктікті де, ой-шұңқырды да білдірмейді, мұнда географиялық нысан

туралы аралық сипаттағы ақпараттар байқалады. Бұл атаулар өзіне қатысты аймақтың аумағы, көлемі, тегістігі, формасы, т.б. ерекшелігін білдіреді, осы тұрғыдан оларды географиялық нысанға қатысты қарастырамыз, сонымен қатар мұнда кеңістік туралы да ақпараттар бар.

Орографиялық терминдердің топонимиялық даму бағыты

Нысан мен атау арасындағы байланыс тілдің табиғатына тән заңдылық. Белгілі бір сипаттауыш мағыналы сөздің келе-келе сол нысанның атауына айналуы тілде бар құбылыс. Тіліміздегі біршама топонимдердің әуелгі шығу тегі оронимиялық терминдерден басталады. Бұл орайда атаулар табиғатының жалпыдан жалқыға қарай даму үдерісін шамалаймыз. Әуелде нысан сипатына қарай аталса, кейіннен осы атаудың өзі жалқы есімге айналған. А. Гумбольдтың «Бұл өлкелердің әуелгі топонимдері тек тау, тас, су, бұлақ, қайнар, жар, бастау, көл, төбе деген сияқты жалпы есім тұлғаларында ғана болғанға ұқсайды», - дейтін пікірне сүйене отырып, Е.Қойшыбаев осы ойды былай жалғастырады: «Осының өзі қазақ ономастикасының даму кезеңдерін ажыратуымызға, жүйеге келтіруге себін тигізді деуге болады. Қазіргі сақталған Бұлақ, Қайнар, Бел, Қара, Өзек, Өзен, Ор, Орпа, т.б. атау тұлғалардың бәрі сол дәуірлердің елесін бергендей. Бұл тұлғалар бізге топонимдердің келе-келе күрделеніп, оларға жаңа функциялық мән үстемелейтін анықтауыш ақ, қара, көк, сары, қызыл, жасыл, шұбар, биік ... атрибуттар жалғасқанын байқатады», – деген қорытынды жасайды [15]. Бұл ғалымдардың пікірлерінде де жалпы есімдердің жалқы есімге айналу үдерісі туралы айтылады. Б.Бияров өзінің еңбегінде осыған нақтарақ тоқталып өтеді, ол «Географиялық терминдердің топонимдерге өтуі тарихи құбылыс.., өнімсіз болса да, топоним жасаудың бір жолы... Мұнда қойылатын жалғыз шарт – Бұлақ атауын алу үшін, ол сол маңдағы жалғыз бұлақ болуы тиіс...», – деген қорытынды жасайды [9, 64-б.].

Жалпы есімдерден жалқы есімдерге айналуы ұзақ уақытты қамтитын топонимдік үдеріс. Бұл танымдық кеңістікпен тікелей байланысты мәселе [16]. Жер-суға атау берудегі осы дәстүр қазақ топонимдерінің біртұтас үлгілерінің қалыптасуына ықпал етті. Шекаралық аймақтардағы, яғни Қазақстан шекараларының сыртында да дәстүрлі үлгідегі қазақ атаулары көптеп кездеседі [17]. Бұл өз кезегінде топонимдерді ареалдық әдіс бойынша зерттеу қажеттілігін тудыратыны белгілі.

Географиялық нысан атауларының топонимиялық даму бағытында лингвистикалық бірнеше тәсілдерді көруге болады. Олар: *лексика-семантикалық, синтетикалық және аналитикалық* тәсілдер. Қазақ тіліндегі жер бедері атаулары негізінен топонимжасауға бейім, сондықтан табиғатында болып жататын лингвистикалық құбылыстар мен қызметі олардың дамуына өзіндік ықпал етеді. Орографиялық терминдердің онимдену процесі бір жағдайларда лексика-семантикалық тәсіл арқылы жүзеге асады. Жалпы есім атаулар географиялық нысанның табиғатын сипаттау мағынасында берілген. Ілгеріде атап өткеніміздей, белгілі бір аймақтарда *жота* (гребень), *сай* (овраг, балка) *қыр* (горный хребет; гребень горы), *төбе* (холм), т.б. секілді географиялық нысан біреу ғана болса, ол лексика-семантикалық жолмен жалқы есімге айналып отырған, яғни үнемі сипаттаушы атауымен сол нысанды ғана атай келе тілде жалқылық мағынасымен орныққан. Мысалы, Дөң, Жота, Сай, Қырат, Төбе, т.б.

Ал екеу немесе одан көп болса, оған айқындаушы сөз қосып немесе басқаша атау беру арқылы, аналитикалық жолмен жалқы есім жасалған. Мысалы: елдімекеннің айналасындағы екі дөңді бір-бірінен ажырату үшін бірі – Дөң, екіншісі – ойпаң жерде дөң болып жеке тұрғандықтан – Арал деп аталады¹, сол секілді екі сайдың бірі – сағыз өсімдігінің өсуіне байланысты Сағызсай, екіншісі – терең болуы себепті Теренсай атуына ие болған. Ақжота, Ақсай, Бозқырат, Ақтөбе, т.б. атаулар да ілгерідегі дәстүрлі топонимжасам үлгісі бойынша

¹Қазақ тілінде түгелдей сумен қоршалған құрлықтың шағын бөлігін «арал» деп атайды және осы ұқсастықтың негізінде ойпаң жерде бөлек тұрған дөңді де «арал» дейді.

жасалған. Осылайша тілдегі сөздер қолданыс барысында мағынасы және қызметі жағынан дамып, жаңа бір сапаға көтеріліп отыр.

Топонимдік қор деректеріне қарғанда географиялық нысан атаулары жеке тұрып оним жасағаннан гөрі өзге компоненттермен бірігіп, жаңа атау жасауға бейім тұратыны байқалады. Ілгеріде аталған атаулардың басым көпшілігі өздерінің топонимжасамдағы белсенділігімен ерекшеленеді. Мысалы: *Құдық*: Қайысқұдық, Алтықұдық, Қосқұдық, Өлеңқұдық, *өзек*: Ақөзек, Ащыөзек, Бұғылыөзек, Қоғаөзек, Тереңөзек, Сарыөзек, *сай*: Ақсай, Батпақсай, Борлысай, Бұғылысай, Бұрмасай, Бұтақсай, *тау*: Ақтау, Қаратау, Сарытау, Бестау; Кентау, *тоған*: Ақтоған, Қызылтоған, Көлтоған, Тоғандыбұлақ; *шоқы*: Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы, Алтыншоқы, Байшоқы т.б. Мақсат сөздің қызметі мен мағыналық дамуының ерекшеліктерін көрсету болғандықтан, қысқаша мысалдармен ғана шектелеміз.

Қорытынды

XXI ғасырдағы жаһандану үдерісі мен ауыл тұрғындарының жаппай қалаға көшу (урбанизация) процесінің нәтижесінде адам мен табиғат арасындағы байланыс алшақтап, географиялық нысанға берілген атаулар танымалдығы да күнделікті тұрмыста емес, ақпарат көздерінен ғана кездесетін жағдайға келіп отыр. Бұндай үдерістерді қазақ топонимиясына ғана емес, дамуы барысында көптеген тілдер басынан кешірген. Субстрат, суперстрат жағдайларының қалыптасып, қоғамдық, саяси, экономикалық қатынастар динамикасының дыбыстық форманы көмескілеп, этимологияға қарай жетелеуі осы үдерістердің нәтижесі [18]. Мысалы, географиялық нысанның түрлерін білмейтін қала баласы, далалы аймақтардағы топонимдердің шығу уәждерін де білмеуі мүмкін, өйткені жер қыртысының түрлері туралы ақпараттары аз. Осыдан келіп, топонимдердің дыбыстық тұлғасы мен мағынасы арасындағы байланыс көмескіленуге қарай бет бұрып барады, ол өз кезегінде топонимиялық дербестіке алып келмек. Топонимиялық дербестік дегеніміз атаудың түпкі мағынаға тәуелсіз, дербес форма ретінде өмір сүруі. Мысалы, Қоңырөлең деген ауылды білуі, бірақ «қоңыр» мен «өлең» сөздерінің топонимиялық мағынасын түсінбеуі. Топонимияда «қоңыр» апеллативі көбінесе қоңыр түсті болып келетін бұта, қарағаны мол, шөптесін жерлерге қаратып айтылады», ал өлең «шөп» деген мағына береді, яғни қоңыр түсті өсімдік өсетін жер [9]. Бұл XXI ғасырдағы көз алдымызда өтіп жатқан топонимиялық даму үдерісінің нәтижесі. Көшпеліліктен отырықшылыққа көшкен соң жерді пайдалану нормаларына үлкен өзгерістер енді, өмір сүрудің дәстүрлі жүйесі өзгерді, ал оның нәтижесі топонимиялық үлкен шығындарға алып келді. Бұрынғы жер бедері нысандарына берілген атаулар катраға түсіріліп, атауы белгіленбегендіктен, көпшілігі халықтың жадынан ұмытылды. Отырықшылық дәстүріне сәйкес қазір дала нысандарына атау беру бәсеңдеп, керісінше қала нысандарына көбірек назар аударылуда. Географиялық нысан атауларының осы жағдайы қазақ тіліндегі топонимиялық терминдер мен онимдердің қолданыстағы белсенділігіне, қызметі мен мағынасына жаңаша өзгерістер алып келді.

Сөздік қордағы оронимиялық терминдерге талдаулар жасағанда олардың тарихи болмысы мен қазіргі мүмкіндіктері бүгінгі қоғамның сұранысын қамтамасыз етуге толық жететінін көреміз. Жаңа техника мен технологияның дамуына байланысты адамзат тұрмысында болып жатқан үлкен өзгерістер лексикалық қор дамуының да жаңа заманға сай бейімделуін талап етеді. Географиялық нысан атауларының болашағы үшін және тіл қолданысының ұлттық сипатта дамуы үшін терминдену үдерісінің тереңдеуіне жол ашылуы тиіс. Ұлы даланың кескін-келбетін сипаттау негізінде қалыптасқан атаулар бүгінгі заман талаптарына ғылым тілінің белсенді мүшесіне айналғанда ғана бейімделе алады. Мақалада тіл дамуының үш бағыты көрсетілді, үшеуінде де аса маңызды заңдылықтар бар.

Мақала «Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚР БжҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2020–2022 жж.).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике: Монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 1998. – 232 с.; Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 148 с.
2. Бакутов В.А. Микротопонимы окрестностей деревни Отымбал Волжского района Республики Марий Эл // Науки о Земле: вчера, сегодня, завтра: материалы IV Междунар. науч. конф. Казань, май 2018 г. – Казань: Молодой ученый, 2018. – С. 22–28.
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
4. Әбдірахманов А. Топономика және этимология. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 238 б.
5. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 252 б.
6. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
7. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: Изд. АНКазССР, 1963. – 185 с.
8. Ержанова Ұ. Ақжайық өңірінің топонимиясы. – Алматы: Арыс, 2001. – 174 б.
9. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
10. Сапаров Қ. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2007. – 308 б.
11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
12. Орография [Электронды ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/orografia> (қаралған күні: 12.02.2021ж.).
13. Қазақстан Республикасы. Әкімшілік-аумақтық бірліктер атаулары: Анықтамалық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2017. – 604 б.
14. Қазығұрт тауы [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қазығұрт_тауы (қаралған күні: 05.04.2021 ж.).
15. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Жания-Полиграф, 2010. – 239 б.
16. Казахи Омского Прииртыша. Энциклопедия. – Омск: Золотой тираж, 2015. – 488 с.; Очир-Гаряев В.Э. Монголызычная топонимия на территории Евразии // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – №10. – С. 75–81.
17. Бекасова Е.Н. Тюркско-славянские корреляции в ономастическом ландшафте Оренбуржья // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы IV Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 378 с.; Кабинина Н.В. Субстратная топонимия Архангельского Поморья. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 342 с.

REFERENCES

1. Golomidova M.V. Iskusstvennaia nominaciia v russkoi onomastike [Artificial nomination in Russian onomastics]: Monografiia. – Ekaterinburg: Ural. gos. ped. un-t., 1998. – 232 s.; Rut M.E. Obraznaia nominaciia v russkom iazyke. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 1992. – 148 s. [in Russian]
2. Bakutov V.A. Mikrotoponimy okrestnostei derevni Otymbal Volzhskogo raiona Respubliki Marii El [Microtoponyms of the surroundings of the village of Otymbal in the Volzhsky district of the Republic of Mari El] // Nauki o Zemle: vchera, segodnia, zavtra: materialy IV

- Mezhdunar. nauch. konf. Kazan, mai 2018 g. – Kazan: Molodoi uchenyi, 2018. – S. 22–28. [in Russian]
3. Murzaev E.M. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms]. – Moskva: Mysl, 1984. – 653 c. [in Russian]
 4. Abdirahmanov A. Toponomika zhane etimologiiia [Toponomics and etymology]. – Pavlodar: S. Toraigyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 238 b. [in Kazakh]
 5. Zhanuzaq T. Qazaqstan geografiialyq ataulary. Almaty oblysy [Geographical names of Kazakhstan. Almaty region]. – Almaty: Arys, 2005. – 252 b. [in Kazakh]
 6. Qoishybaev E. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of land and water names of Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kazakh]
 7. Konkashpaev G.K. Slovar kazahskikh geograficheskikh nazvanii [Dictionary of Kazakh geographical names]. – Alma-Ata: Izd. ANKazSSR, 1963. – 185 s. [in Russian]
 8. Erzhanova U. Aqzhaiyq onirinin toponimiiasy [Toponymy of the Akzhayyk region]. – Almaty: Arys, 2001. – 174 b. [in Kazakh]
 9. Biiarov B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyq ulgileri [Word-forming examples of land-water names]: monografiia. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 460 b. [in Kazakh]
 10. Saparov Q. Pavlodar oblysynyn toponimikalyq kenistigi [Toponymic space of Pavlodar region]. – Pavlodar: EKO GOF, 2007. – 308 b. [in Kazakh]
 11. Podolskaia N.V. Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian Onomastic Terminology]. – Moskva: Nauka, 1988. – 192 s. [in Russian]
 12. Orografiia [Orography] [Elektrondy resurs]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (qaralghan kuni: 12.02.2021zh.).
 13. Qazaqstan Respublikasy. Akimshilik-aumaqtyq birlikter ataulary: Anyqtamalyq [Republic Of Kazakhstan. Names of administrative divisions. Reference book]. – Almaty: Daik-Press, 2017. – 604 b. [in Kazakh]
 14. Qazigurt tauy [Mount Kazygurt] [Elektrondy resurs]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Kazyғұрт_тауы (qaralghan kuni: 05.04.2021 zh.)
 15. Madieva G.B. Imia sobstvennoe v kontekste poznaniia [Proper name in the context of cognition]. – Almaty: Zhaniia-Poligraf, 2010. – 239 b. [in Russian]
 16. Kazahi Omskogo Priirtysha. Enciklopediia [Kazakhs of the Omsk Irtysh. Encyclopedia]. – Omsk: Zolotoi tirazh, 2015. – 488 s.; Ochir-Gariaev V.E. Mongoloiazychnaia toponimiia na territorii Evrazii // Vestnik Buriatskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – №10. – S. 75–81. [in Russian]
 17. Bekasova E.N. Tiurksko-slavianskie korreliacii v onomasticheskom landshafte Orenburzhia [Mongol speaking toponymy on the territory of Eurasia] // Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiiia: materialy IV Mezhdunar. nauch. konf. Ekaterinburg, 9–13 sentiabria 2019 g. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2019. – 378 s.; Kabinina N.V. Substratnaia toponimiia Arhangel'skogo Pomoria. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2011. – 342 s. [in Russian]